

1. Ken'ân Rifâî'nin Yaşadığı Dönem

Ken'ân Rifâî'nin yaşadığı dönem Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarına tesadüf eder. Bilineceği üzere bu dönem Türk tarihinde idarî ve toplumsal alanda birçok değişimin arka arkaya tecrübe edildiği farklı bir zaman dilimidir. Binâenaleyh Ken'ân Rifâî'nin hayatı ve tasavvuf anlayışının inceleneceği bu çalışmaya öncelikle onun içinde yaşadığı dönemin siyasî, sosyal ve dinî yapısını değerlendirerek başlamamız uygun olacaktır.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda, pek çok siyasî ve sosyal değişime şahit olmuştur. İç ve dış tazyikler nedeniyle bir anlamda mecburi olarak yaşanan bu değişim sürecinin son derece hızlı gerçekleşmesi nedeniyle söz konusu muhavelenin bireysel ve toplumsal açıdan hazmedilmesinde bazı sorunlar ortaya çıktığı bir vakıadır. Bu dönemde Batı'da ortaya çıkarak çeşitli coğrafyalara yayılan ferdî ve millî kimlik arayışlarının, Osmanlı Devleti tebaası ve onu oluşturan unsurlar üzerinde de kırılmalara sebep olduğu görülmektedir. Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) devletin beş yüz yıllık geleneği olan birlikte yaşama modelini XX. yüzyılın icaplarına göre yeniden şekillendirmek amacıyla bu dönemde uygulamaya konulmuş tedbirler arasındadır. Söz konusu iki ferman, geniş Osmanlı coğrafyasındaki farklı unsurları Osmanlı kimliği etrafında birleştirme çabasının da en somut bir parçasıdır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde dünyaya gelen Ken'ân Rifâî, ilk gençlik yıllarında Tanzimat ve Meşrûtiyet devri hükümetlerinin uygulamalarına şahit olmuştur. Bu dönemde devletin bekâsını temin amacıyla ortaya konan uygulamaların, doğrudan ve dolaylı olarak Rifâî'nin hayatını da şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Ken'ân Rifâî'nin hayatı, tasavvuf anlayışı ve fikrî cephesinin daha iyi anlaşılması adına, söz konusu

süreçte öne çıkan idârî, askerî ve sosyal hamlelere daha yakından bakılması gerektiği kanaatindeyiz.¹⁹

Ken'ân Rifâî'nin doğduğu yıl (1283/1869), Sultan Abdülaziz Avrupa seyahatindedir. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde devam eden isyanlar, bazı eyaletlerin özerklik kazanmaları ile neticelenmiştir.²⁰ Genel olarak bir huzursuzluğun hakim olduğu Rumeli'de, Bulgaristan ve Hersek bağımsızlık arayışı içindedir. Rifâî'nin Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sinde eğitime başladığı yıl 1876-77 yılları ise II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarına tekabül eder. Meşrutiyeti ilân etme şartıyla tahta geçen Sultan, imparatorluk coğrafyasında patlak veren birçok isyan ve tehditle başa çıkmak zorundadır. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yılında Balkanlar'da çıkan isyanlar ve ardından yaşanan 93 Harbi neticesinde, Osmanlı Devleti'nin Rume- li'den çekilme süreci de başlamıştır. Çocukluk ve yetişkinlik yılları büyük ölçüde Sultan II. Abdülhamid devrine tesadüf eden Rifâî, söz konusu süreçte devletin içinden geçtiği birçok güçlüğü bizzat kendi hayatında da tecrübe etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ilk çözülmeye alametleri gösterdiği bu dönemde, Avrupa devletleri iktisâdî, siyasî, ilmî ve edebî olarak bir yükseliş içerisinde. XVII. yüzyıldan itibaren değişen bilgi ve insan anlayışı neticesinde, Avrupa halkları yeni idârî ve sosyal düzen arayışına yönelmiş durumdadır. İnsan hakları ve özgürlükleri kapsamında elde edilen başarılar, bahsi geçen arayış ve gayretin neticeleri olarak değerlendirilebilir. XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu "hasta adam" olarak adlandırmaya başladığı görülür.²¹ Avrupa siyasî çevrelerinin,

19 Tanzimat ve Islahat Fermanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2017, C. 6, ss. 169-192, 248-264.

20 Islahat Fermanı ve farklı bölgelerdeki etkileri için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, C. 7, ss. 7-53.

21 "1853'te, Grandüşes Yelan evindeki bir şenlik sırasında, Çar I. Nikolay'ın, İngiliz Elçisi Sir Hamilton Seymour'a söylediği tarihsel cümle bu bakımdan alabildiğine aydınlatıcı bir kapalılık taşıyor: "Kollarımızda pek hasta bir adam var; içtenlikle söylüyorum ki size, bu günlerden birinde, hele bütün zorunlu önlemler alınmadan önce bizi terk ederse hastamız, büyük felâket olur!" Hasta adam, ifadesinin zuhuru ile ilgili anekdotun tamamı için bkz. Robert Martran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Server Tanilli, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1989, s. 618.

bu dönem itibariyle Doğu'ya yöneldiğinde gördüğü tek şey, çözülmesi gereken bir “Şark Meselesi”dir. Bu dönemde “Şark meselesi” ve “hasta adam” tabirleri Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme ve çöküş evrelerinde ortaya çıkan sorunların tamamını ifade etmek üzerinden Batılı devletler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Avrupa devletleri, Şark ufkunda görünen Osmanlı Devleti'ni paylaşma niyetindedir ancak uzlaşmazlık ve çıkar çatışmaları duruluncaya kadar “hasta adam” adı verilen devletin bir süre daha bu şekilde devam etmesi gereklidir. Osmanlı Devleti'ni paylaşma konusunda çıkan anlaşmazlıkların, II. Abdülhamid dönemi politikalarına yön verdiği kaydedilmektedir.²²

Sultan II. Abdülhamid devletin içinde bulunduğu askerî ve mâli za-fiyetlerin farkında olarak barışı korumak adına saltanatı boyunca dış ilişkilerde hassas bir politika takip etmiştir. Sultan bu anlayış içinde yurt dışındaki problemleri savaşla değil diplomasiyle çözmeye çalışmış, uluslararası ilişkilerde devletin bağımsızlığının garanti altına alınması ve toprak bütünlüğünün savunulmasını en önemli bir görev kabul etmiştir. Bu dönemde hükümetin özellikle Balkanlar'da büyük bir savaşın çıkmasını engellemek amacıyla yerel halkın isteklerini değerlendirdiği ve çıkan ayaklanmaları imtiyazlar vererek aşmaya çalıştığı görülür. Abdülhamid'in dış politikadaki diplomatik tavrının asıl sebebi zaman kazanmak ve memleketi içine düştüğü mâli zorluklardan kurtarıp gerekli reformların uygulanmasını sağlamaktır.²³ Sultan II. Abdülhamid Batılı devletlerin müdahalelerinden korunmak maksadıyla, devletin ilk anayasası olan Kanûn-i Esâsî'yi (1876) ilan etmiştir. Kanûn-i Esâsî ilk zamanlar, imparatorluk halkları arasında eşitlik ve birliği temin edecek bir ilke olarak düşünül-

22 Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, XIX. Yüzyıl: İlerlemeler ve Çelişmeler*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, C. V, ss. 350-351.

23 Abdülhamid devletin hareket imkanını kısıtlayan borçları kapatmak konusunda gayretliydi. Düyûn-ı Umûmiye'nin maliye üzerinde yarattığı bütün zorluklar ve mâli imkansızlıklara rağmen, Sultan devletin kötü gidişatını düzeltmek adına birçok yeniliğe imza attı. Sultan'ın her kesimden halkla ve orduyla yakın ilişkiler kurduğu kaydedilir. II. Abdülhamid'in subaylarla yemek yediği, hükümet üyelerini Yıldız Sarayı'na yemeğe davet ederek ulema ile iftar yaptığı, hastanede yaralı askerleri ziyaret ettiği ve halk içinde namaz kıldığı bu meyandaki rivayetlere örnek olarak kaydedilebilir. Cevdet Küçük, “II. Abdülhamid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 1, 1988, s. 217.

müşse de,²⁴ II. Abdülhamid meşrutî idareyi devletin içinde bulunduğu şartlar için uygun görmeyerek 13 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebûsan'ı süresiz olarak tatil etmiştir. II. Abdülhamid'in saltanat ve merkezi idareyi kuvvetlendirme yönündeki tasarrufları, o günlerden başlayarak günümüze kadar süren tartışmalara neden olmuştur. O dönemde ise, merkezî hükümetin baskısı devlet bürokrasisi içerisinde muhalefet kanatlarının oluşumuna ve hürriyet arayışlarına hız vermiş, bu arayışlar neticesinde kronolojik sırayla Genç Osmanlı²⁵ ve Jön Türk²⁶ oluşumları tarih sahnesine çıkmıştır. Osmanlı münevveri bu dönemde vatan, millet, hürriyet gibi mefhumları tartışarak bunlara yönelik farklı yaklaşımlar geliştirmiştir.²⁷ Söz konusu kavramların Osmanlı düşünce dünyasına giriş sürecine ve Ken'ân Rifâî'nin bu mefhumlarla ilgili görüşlerine, onun fikri cephesinin incelendiği bölümde ayrıntılı olarak temas edilecektir.

Söz konusu fikrî hareketlilik ortamında Osmanlı düşünce hayatı içerisinde devletin bekâsını temin amaçlı Osmanlılık, Batıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük gibi çeşitli fikrî akımlar ortaya çıkmıştır.²⁸

- 24 Halil İncalıcık, *Rönesans Avrupası, Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 315.
- 25 Şerif Mardin, Yeni Osmanlılar adı da verilen Genç Osmanlılar hareketinin doğuşunu özetle şu şekilde resmeder: 1865 yazında, Belgrad Ormanı'nda bir piknik yapılmış, toplantıya altı genç katılmıştır. Bu genç topluluk, Osmanlı Devleti tarafından devam ettirilen politikaların devletin aleyhine neticeler verdiğinden endişelenir. Bu kötü gidişin faturası, Tanzimat'ın iki önemli ismi olan Ali ve Fuad Paşalara kesilmiştir. Pikniğe katılan gençler Bâbüalî Tercüme Odası'nın tedrisinden geçmiş, bu sayede dış işlerinin yürütme tarzını ve Avrupa'da hakim olan politik ve siyasî sistemleri tanıma imkanını bulmuşlardır. Bu isimlerden bazıları Mehmed Bey, Namık Kemal, Nuri ve Reşad Beylerdir. Genç Osmanlılar hareketinin gelişimi ve tesirleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtazer Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 17-32.
- 26 Şükrü Hanioglu, "Jön Türkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: *Diyanet İslâm Araştırmaları Merkezi*, C. 23, ss. 584-587.
- 27 Genç Osmanlıların dağılışının ardından Jön Türk hareketinin başlangıcı hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 34-38
- 28 Yusuf Akçura, *Üç Tarzı Siyâset* adlı eserinde Osmanlılık ile İslâmcılığın zaman içerisinde başarısızlıklarının ortaya çıktığını ve nihayet yeni dönemde Türkçülüğün devletin bekâsını temin edecek anlayış olduğunu iddia eder. 1904 tarihli kitabın Osmanlılık hareketini eleştirdiği bölümünde Genç Osmanlıların vatan ve Osmanlılık prensipleri etrafında bir Osmanlı birliği tesis etme ve bu suretle devletin devamını temin etme anlayışında olduklarını kaydeder. Akçura'nın burada

Bunlar içerisinde Osmanlılık, tüm etnik gruplarda bir Osmanlılık aidiyet duygusu yaratmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını gözetmeyi teşvik etmeyi sağlamak amaçlı bir düşünce akımıdır.²⁹ Batıcılık ya da orijinal adıyla Garpcılık, yine imparatorluğu içinde bulunduğu çöküntüden kurtarmayı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Batılı medeniyetler seviyesine çıkarmayı hedefleyen bir cereyandır.³⁰ Avrupa medeniyetinin İslâm dünyası için oluşturduğu tehdidi bertaraf etmek amacını güden İslâmcılık düşüncesi ise, bunu yaparken dinin kılavuzluğunu elden bırakmayarak, modernleşmenin gereklerine uygun bir zihniyet dünyası inşâ etmek savına dayanır.³¹ II. Abdülhamid bu süreçte, Tanzimat dönemi ideolojisi olan Osmanlılıktan uzaklaşarak, İslâm devletlerini birleştirmeye yönelik bir yaklaşım olan İslâmcılık düşüncesini benimsemiştir.

Son dönem Osmanlı düşüncesinden ana hatlarıyla bahsettikten sonra, aralarında Ken'ân Rifâî'nin de bulunduğu 19. yüzyıl bürokrat sınıfı hakkında birkaç hususu burada hatırlamak faydalı olacaktır. Bilineceği üzere Osmanlı idâresinde günümüzdeki anlamıyla bürokratlaşmaya yönelik ilk girişimler, Batılı devletlerle diplomatik olarak ilk temasların başladığı XVIII. yüzyıl sonlarına denk düşer. Nitekim bu tarih, devletler arası irtibatlarda askerî ilişkilerden önce diplomasinin önem kazandığı bir sürecin başlangıç noktası olarak kabul edilir. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisinde, Avrupa dillerine hakim, diplomatik ilişkileri sağlıklı bir şekilde yürütecek eğitimli

kullandığı *Osmanlılık* ifadesi zihniyet olarak Osmanlı Devleti'nde yaygınlaşması ve yerleşmesi düşünülen bir kimliğin ifadesidir. İdeolojik çağrışımları daha az olması nedeniyle tezimiz kapsamında Rifâî'nin Osmanlı Devleti'nin bekâsını temin yönündeki faaliyetleri bu kelime ile karşılanmıştır. Akçura'nın bahsi geçen ifade ile birlikte Osmanlılık, İslâmcılık ve Türkçülük üzerine görüşleri için bkz. Yusuf Akçura, *Üç Tarzı Siyâset*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2018, ss. 18, 19-40.

- 29 Azmi Özcan, "Osmanlılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 33, ss. 485-487.
- 30 Devlet idaresinden, giyim tarzına, düşünceden edebiyata, Batıcılığın Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinden farklı neticeleri ve ifadeleri olmuştur. Başlangıcı III. Ahmed dönemine kadar çıkarılan Batıcılığın çeşitli evreleri hakkında değerlendirmeleri için bkz. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 9-18.
- 31 İlhan Kutluer, "İslâmcılık (Düşüncede)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 23, 2001, s. 65.

devlet adamlarına ve bunların yetiştirilemesine yönelik kurumlara ihtiyaç hâsıl olmuştur. Tanzimat yönetimi, bilinçli olarak Müslüman unsurun (ki bu büyük ölçüde Türkçe konuşan Müslüman unsur demektir) devlet işlerinde yetiştirilmesi, Batı dillerini ve modern bilimi öğrenmesi alanında bazı adımlar atmıştır. Bu dönemde yetişen bürokratlar, ilk zamanlar Osmanlılık bilinci ile hareket etmiş ve sonrasında ise Türk ulusçuluğunun temellerini atmışlardır.³² XIX. yüzyılda yetişen yeni nesil Osmanlı devlet adamının karakteristiğine bakıldığında en önemli özelliği Arapça, Osmanlıca gibi kültür dillerine hakimiyetin yanı sıra, Batı dillerinden en az bir ya da ikisine de hakim olmasıdır. Osmanlı aydınının diğer bir özelliği, Osmanlılık ve Osmanlılık bilincine sahip olmasıdır.³³ Ortaylı, bu bilincin köklü bir tarih şuûruna dayanmasa da dönemin aydın ve bürokrat kesimi için pragmatik bir yurtseverlik göstergesi olduğu kanaatindedir.³⁴

Bu vesileyle Osmanlı aydını ve tebaası içerisinde görülen düşünce hareketliliğine de ana hatlarıyla değinmemiz çalışmamız bakımından faydalı olacaktır. Tanzimat ve Meşrutiyet ile birlikte fikir hayatımıza birçok yeni kavram girmiştir. Bunlardan, medeniyet ve terakki, ulûm ve fûnûn, kanun ve nizâm, hürriyet ve meşveret gibi kavram çiftleri, Osmanlı düşünce dünyasında en etkili olanlardır.³⁵ Özellikle meşrutiyet ve hürriyet mefhumları, istibdâd kavramı ile yanyana getirilerek üzerinde en çok tartışılan konular olmuş ve II. Abdülhamid'e yönelik muhalefetin de temel söylemi olarak kullanılmıştır.³⁶ Batı kökenli kavramları İslâm'a dayandırarak açıklama çabası yine bu tarihlerde başlamış ve II. Meşrutiyet zamanında da devam etmiştir. Bahsi geçen kavramların ilmî ve fikrî zeminini teşkil eden felsefi akımlar da,

32 XIX. yüzyılda Osmanlı seçkinlerinin genel karakteristiği için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazını*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, ss. 103-108.

33 Özcan, a.g.m., ss. 485-487.

34 XIX. yüzyılda Osmanlı seçkinlerinin genel karakteristiği için bkz. Ortaylı, a.g.e., 103-108.

35 Gökhan Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 55.

36 Mustafa Tekin, "Dönemin İslâmcılarının II. Abdülhamid'e Bakışı", *Birey ve Toplum*, C. 1, S. 1 (2011), ss. 41-60.

Osmanlı düşünce dünyasına yine aynı dönemde girmiştir.³⁷ Bu esnada telaffuz edilmeye başlanan pozitivism, materyalizm, sosyal Darwinizm gibi felsefi sistemler, öncelikle bürokrasi ve aristokrasi çevrelerinde ilgili görse de, daha sonraları çeşitli yayın organları aracılığı ile geniş halk tabakalarına da ulaşmıştır.³⁸ Batı düşünce ve felsefesinin ürünü olan terakkî, hürriyet ve vatan gibi mefhumlar da bu dönemde en çok tartışılan konular arasındadır. İlk gençlik ve memuriyet yılları sırasında Osmanlılık bilincine sahip bir bürokrat kimliği ile öne çıkan Ken'ân Rifâî'nin, geçiş dönemi Osmanlı düşünce dünyasına yön veren akımlar ve mefhumlar hakkındaki görüşleri onun fikrî cehpesinin ele alındığı II. Bölümde ayrıntılarıyla incelenecektir.

Batılılaşma³⁹ yönündeki sistemli değişimlerin, yani modernleşme reformlarının, Osmanlı Devleti ve toplumu üzerindeki ilk ve en büyük etkisi sosyal hayatın farklı yönlerinde yaşanan ikilemlerdir.⁴⁰ Sosyal yaşantının bir parçası olan kültür, medeniyet, günlük hayat, dinî yaşantı gibi alanlarda ikilem ve çekişmeler mevcuttur. Devlet ve toplum en genel anlamda gelenek ile modern arasında bir geçiş süreci içindedir.

II. Abdülhamid devrine genel olarak bakıldığında, devletin toprak bütünlüğünü muhafaza ve idarî anlamda bekâsını temin etmenin ana gaye olduğu görülür. Bu gayeye mâtuf olarak idarede öne çıkan politika İslâmcılık/Panislamizm politikasıdır. Bu politikanın eğitim alanına yayılması ve o alandaki ıslahatlara verilen ağırlık, Abdülhamid döneminin kendine has çehresini ortaya koymasına için gereken zemini oluşturmuştur. Yukarıda sıraladığımız gaye ve uygulamalar, Sultan II. Abdülhamid dönemini Tanzimat devrinden kesin olarak ayıran ve onun kendi karakteristiğini ortaya koyan en temel unsurlar olarak kaydedilebilir. Bu uygulamalara daha yakından bakacak olursak şu birkaç tecrübenin altını çizmemiz gerekir. II. Abdülha-

37 Fransa'da düşünce akımları için bkz. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din (Bilim ve Din)*, İstanbul: Remzi Yayınevi, 1987, s. 341vd.

38 Ergun Erdoğan, *Osmanlılar'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, İstanbul: Büyüyen Ay, 2016, ss. 268-269.

39 Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma (giriş)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 5, 1992, ss. 148-152.

40 Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet Seçme Eserleri 9*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 141.

mid sömürgeciliğin hakim olduğu bir dünya düzeni içerisinde tahta oturmuş ve tahtta bulunduğu otuz üç sene içerisinde Balkanlar'dan Basra'ya, Kafkaslar'dan Kuzey Afrika'ya ve Fas'tan Yemen'e kadar olan geniş bir coğrafyada yer alan İslâm memleketlerini sömürgeciliğe karşı başarı ile korumuştur.⁴¹ Bu dönemde II. Abdülhamid itihad-ı İslâm politikasını takip etmiştir. Panislamizm de denen bu yaklaşım, Batılı devletlerin müdahalelerine karşı koymak amacıyla, İslâm inancının birleştirici gücünü yeniden canlandırma anlamındadır. XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında ortaya çıkan bu politik hareket, İslâm medeniyetinin temel kaynaklarına dönmek gibi soyut bir hamle ile birlikte Avrupa saldırılarına karşı⁴² halifeliğin güç ve nüfuzunu artırmak gibi oldukça somut bir gayeyi bünyesinde birleştirmektedir. Sultan, dağılmakta olan Osmanlı Devleti'nin tek kurtuluş ümidi olarak Müslümanların birleşmesini gerekli görmüş ve bu amaçla halifelik sıfatından faydalanarak Anadolu haricindeki Müslümanları emperyalizme karşı birleşmeye çağırmıştır.⁴³ Bu süre

41 Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid Devri Politikalarında Din ve Devlet Anlayışına Genel Bir Bakış", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları No:12, 2012, s. 77.

42 XVIII. ve XIX. yüzyıl Avrupası'na gelecek olursak dönemin politikalarına yön veren en güçlü ülkelerin Fransa, İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya ve Rus Çarlığı olduğu görülür. İngiltere büyük bir sömürge imparatorluğu kurmuştur. Girişimlerinin devamı için dış politikada, Atlas Okyanusu'nu ve Hindistan yolunu kontrol altına almayı hedeflemektedir. İngiltere için büyük bir endişe kaynağı olan Fransa o dönemde kıtanın en güçlü imparatorluğudur ve onun da hedefi İngiltere gibi denizlerde hakimiyet kurmaktır. Osmanlı İmparatorluğu açısından tehdit oluşturan diğer bir ülke ise Avusturya'dır. Zira Avusturya kendisine gelişme alanı olarak Balkanlar'ı seçmiş bu sebeple hem Rusya hem de Osmanlı İmparatorluğu ile sürekli bir çatışma içindedir. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin en çok mücadele ettiği devletlerden biri olan Rus Çarlığı'nın arzusu da, sıcak denizlere inektir. Çarlık, bunu sadece İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerinden yapabileceğinden, bütün himmetini boğazlarla ilgili imtiyazları elde etmeye yöneltmiştir.

43 Zafer Şen, "Sultan II. Abdülhamid'in Panİslâmizm Ve Denge Politikası", [Medeniyet ve Toplum, C. 1, S. 2 \(2017\); II. Abdülhamid'in](http://www.zafersen.com/ikinci-abdulhamidin-panislamlizm-ve-denge-politikasi(14.12.2019), ss.1-6, (18.11.2019); II. Abdülhamid Panİslâmizm politikasını yürütürken bir strateji takip ederek halife adına hutbe okunması, dinî rehberlik ile Müslüman topluluğunu örgütleme ve yönetme fonksiyonlarının Osmanlı Devleti'nin elinde tutulmasını istemiştir. II. Abdülhamid'in İslâmcılık politikası hakkında bilgi ve bu alandaki uygulamaları hakkında bkz. Şaban Tanıyıcı, Selçuk Kahraman,)

zarfında farklı coğrafyalardaki Müslüman unsurların sömürge faaliyetlerine karşı mukavemet kazandığı ve akabinde milli mücadele hareketlerinin başladığı görülmektedir.⁴⁴

Sultan II. Abdülhamid'in uygulamaya koyduğu ıslahatlara bakıldığında içerde ve dışarda birçok gerilimin yaşandığı, mâli ve idârî zorlukların imparatorluğu zayıflattığı bir zaman diliminde eğitim alanındaki reformaları öne aldığı görülür. Sultan mâli sıkıntılar sebebiyle arzu ettiği tüm ıslahatları yürürlüğe koyamamış olsa da eğitim alanında birçok yenilik yapmış ve ıslahat hareketlerini eğitim hamleleri üzerine temellendirmiştir.⁴⁵ Abdülhamid devri ıslahatlarının mahiyetinin daha iyi anlaşılması için ilk olarak Osmanlı Devleti'nin geleneksel eğitim kurumu olan medresenin o esnadaki durumunu hatırlamamız gerekir.

XIX. yüzyılın başlarında medreseler Osmanlı Devleti'nin uzun zamandır yenilenmeyi bekleyen kurumları arasındadır. Nitekim yüzyılın başından itibaren medreselerin ıslah edilmesi gereken yönleri üzerine çeşitli çözüm önerileri sunulmuştur.⁴⁶ Ancak bu esnada ıslahata en çok ihtiyaç duyan kurum olan medrese ihmal edilmiştir. Bu tutumun nedeni medresenin ve temsil ettiği zihniyetin tasfiyesinin neredeyse mümkün olmadığı şeklindeki yaygın kanaattir.⁴⁷ II. Abdülhamid devrinden sonra İttihatçılar devrinde de benzer çabalar olmuş ancak araya giren I. Dünya Savaşı ve arkasından yaşanan büyük

özellikle en çok ilgilendiği ülkelerden biri Hindistan olmuştur. Aynı politik anlayışın bir neticesi olarak Hamidiye döneminde Hindistan'a elçiler ve ziyaretçiler gönderilmiş, Hindistan'daki İslâm uleması ve nüfuzlu kimselerle irtibat kurulmuş, tarikatlar ve Osmanlı ulemasının nüfuzu bu amaçla değerlendirilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı-Hindistan münasebeti hakkında bu makaleye bkz. Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlılar Ve Hindistan Müslümanları", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, C. 13, ss.138-143.

44 Recep Vardı, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyasetinin Sosyolojik Sonuçları", *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 8, S.16 (2014), s. 148.

45 a.g.m., s. 221.

46 Mustafa Şanal, "Eşrefefendizâde Mehmet Şevketi'nin Medreselere İlişkin ıslahat Düşünceleri ve Çözüm Önerileri", y.y., s.s. 193-218.

47 Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 28, ss. 327-333; Seyfettin Erşahin, "Ulema ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un bazı İslâhatı karşısında Ulemânın Tutumu Üzerine Tespitler", *Diyanet İlmî Dergi*, 1999, ss. 249-270.

idarî değişimler nedeniyle bu çabalardan beklenen netice alınamamıştır.⁴⁸ Geçiş dönemi Osmanlı Devleti'nde geri kalmışlığın faturalarından biri haklı ya da haksız olarak medrese ve müderrislere yüklenmek istenmiştir. Ortaya çıktığı dönemlerden itibaren Türk-İslâm kültürüne birçok katkı sağlamış olan medrese kurumu bu dönemde maddî ve mânevî olarak yıpratılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile açılan devir Batılılaşma hareketlerinin devlet eliyle başlatıldığı, “Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanmasında, siyasi, ekonomik, sosyal, hukuki ve kültürel alanda geniş ve köklü değişikliklerin yapıldığı bir dönemdir.”⁴⁹ Devlet teşkilatının ıslahatların sürekliliğini temin amacıyla yeni kadrolara ve öncelikle bu kadroları yetiştirecek modern eğitim kurumlarına ihtiyacı vardır. Tanzimat Osmanlılık ideolojisi içinde eşitlik ilkesini de getirmektedir. Bunun eğitimdeki karşılığı bütün unsurlara açık yani karma Osmanlı okulları tesis etmek şeklindedir. Bu eğitim taşrada ve İstanbul'da dinî eğitim ağırlıklı devam etmiş, İstanbul merkezinde ise Batı tipi eğitim ve eğitim kurumları devreye girmiştir.⁵⁰

Gerçekten de Tanzimat döneminde düzensiz olmakla birlikte eğitim alanında birbiri ardına yenilikler yapılmış,⁵¹ bu esnada birçok yeni okul açılırken eğitimi geliştirmeye yönelik yeni kurumlar da ihdas edilmiştir. Bu durum askerî ve idârî alanda ortaya çıkan yeni müesseseler için eğitimli insan ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla eğitim alanındaki girişimlerin Tanzimat dönemindeki öncelikli hedefi söz konusu ihtiyaca cevap vermektir.⁵² Aynı dönemde Sıbyan Mekte-

48 Erşahin, a.g.m., ss. 249-270.

49 İsa Halis, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Konya: Serhat Kitabevi, 2005, s. 11.

50 Tanzimat dönemi ıslahatları ve dönem hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi, 2011, C. 40, ss. 1-10

51 Tanzimat dönemindeki yapılan yenilikler ve dönemin değerlendirmesi için bkz. Bayram Kodoman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, ss. 8-27.

52 Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başından itibaren yaptığı ıslahatlar temelde iki alan üzerinde yoğunlaşmaktaydı ki bunlar askeriye ve ilmiyedir. Bu iki alanda Batılı devletlerin eriştiği güce erişmek öncelikli hedef olarak alınmış olup Tanzimat döneminde açılan birçok yeni eğitim kurumu aslında öncelikle askerî alanda kuvvetlenmeyi temin etmeyi hedeflemekteydi. Fatma Ürekli, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 382-406; Bu